

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Jesień - językowe obrazowanie w wierszowanych tekstach dzieci

Author: Bernadeta Niesporek-Szamburska

Citation style: Niesporek-Szamburska Bernadeta. (2002). Jesień - językowe obrazowanie w wierszowanych tekstach dzieci. W: H. Synowiec (red.), "W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej : księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Edwardowi Polańskiemu" (S. 499-508). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Bernadeta Niesporek-Szamburska

Jesień – językowe obrazowanie w wierszowanych tekstach dzieci

Przyroda i cztery pory roku stały się od czasów T. Lenartowicza i M. Konopnickiej tematem konwencjonalnym w literaturze dla dzieci. Według J. Cieślikowskiego „Pory roku obok alegorycznych figur dorosłych miały figury dziecięce. Od dawna: malowane kalendarze, rozdziały elementarzy, książki z obrazkami miały swoje schematy ikoniczne, symbole i teksty werbalne stosowane na każdą porę roku. Wiosną przylatywały bociany, kwitły kwiaty, »maj« rymował się z »raj«, a wiosna była »radosna«; latem były wakacje, jesienią – pieczenie ziemniaków, a zimą ślizgawka, śnieżki, lepienie bałwana”¹. Te interpretacje przyrody dokonywane są na użytek dzieci, jednak z pozycji pamięci dorosłego. Materiał, jaki stanowi wierszowana twórczość dziecięca, daje nam możliwość sprawdzenia, jak kształtują się obrazy pór roku w postrzeganiu dziecięcym². Tekst poetycki niesie z sobą określone trudności w analizie semantycznej. Dotyczą one ograniczenia się do zamkniętego zestawu poświadczeń tekstowych, jak i swoistego języka poetyckiego (np. niekonwencjonalnych połączeń)³. Ale w tekstach dzieci można też uchwycić pewną ogólniejszą tendencję w rozumieniu znaczenia słowa, powtarzalność cech charakterystyczną dla ca-

¹ J. Cieślikowski: *Literatura i podkultura dziecięca*. Wrocław 1975, s. 165–166.

² Podstawę do badań stanowiło 868 wierszowanych tekstów dzieci w wieku od 7 do 13 lat, tekstów, które zostały nadesłane na konkurs literacki organizowany przez Pałac Młodzieży w Katowicach w latach 1992–1996.

³ R. Tokarski: *Prototypy i konotacje. O semantycznej analizie słowa w tekście poetyckim*. „Pamiętnik Literacki” 1990, z. 2, s. 117.

CZEŚĆ V
 łego zbioru (lub dla większości) tekstów. Istotna także jest częstotliwość występowania wyrazów związanych z określonymi pojęciami w analizowanych tekstach⁴.

Tematyka zjawisk przyrodniczych stanowi motyw przewodni ponad połowy analizowanych wierszy, a pory roku są opisywane w 344 tekstach (ponad 30% analizowanego materiału). Ciekawie przedstawia się w nich obraz roku. Najwięcej „miejsca” zajmuje jesień (109 tekstów), następnie zima (69 tekstów) i wiosna (56 tekstów), a lato jest prawie nieobecne (17 tekstów)⁵. Analiza ankiet przeprowadzonych wśród dzieci 8-, 10- i 12-letnich na temat ulubionej pory roku wykazała, że z małymi wyjątkami opowiadają się one właśnie za latem (63 ankietowanych, 6 – za wiosną, 3 – za zimą) i nie wybierają jesieni⁶. „Jesienna” dominacja tematyczna w wierszach wskazuje na gatunkową deformację rzeczywistości⁷. Dzieci ze względu na pewne cechy wybierają jesień, następnie zimę i wiosnę jako temat swoich wierszy. **Typowość** tematów w **twórczości dziecięcej** nie jest niczym dziwnym. Z punktu widzenia psychologicznego bowiem ważne znaczenie ma punkt widzenia twórcy, który ma prawo uznać sprawę dobrze znane za odkrywcze⁸. Dziecięcy proces twórczy jest spontaniczny i słabo kontrolowany. Jednak w poszukiwaniu twórczej idei funkcja wyboru jest zawsze obecna. Zachodzi tu ten sam mechanizm, który stosują dorośli twórcy: dzieci są wybiórczo uwrażliwione na szczególny odbiór tylko niektórych klas bodźców, które stają się łatwiejsze do spostrzegania, a więc i do wykorzystania

⁴ Nazwy pór roku stanowią 4,29% tekstu rzeczowników (575 użyć), a łącznie z innymi nazwami z tego pola tematycznego – określenie zjawisk przyrody, pogody, wiatru, nieba, ziemi, świata roślinnego, czasu w przyrodzie (nazwy miesięcy) – stanowią 23,71% tekstu rzeczownika (3178 użyć) i najbardziej jednolitą grupę rzeczowników. Na liście rangowej rzeczownik *jesień* znajduje się na drugim miejscu (z frekwencją 179), a na ogólnej liście rangowej wyraz ten zajmuje wysoką, 32. pozycję. Wysoka częstotliwość daje pewność, że ustalenia semantyczne będą nieprzypadkowe.

⁵ Inne teksty: o wszystkich czterech porach roku – 13, o słońcu – 24, o deszczu – 15, o śniegu – 15, o wietrze – 12, o chmurach – 9, o niebie – 5.

⁶ Przeprowadzono ankietę wśród 72 dzieci z Bytomia i Rudy Śląskiej (24 dzieci 8-letnich, 25 dzieci 10-letnich, 23 dzieci 12-letnich). Szerszy opis ankiety zamieszczam w masywnym rozprawie habilitacyjnej nt. językowego obrazu świata w twórczości dziecięcej.

⁷ J. Bartmiński: *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin 1990, s. 109–127.

⁸ Uwarunkowań możliwości twórczych dziecka należy szukać wśród właściwości umysłu człowieka. Działanie twórcze może być rozumiane jako takie, w którego wyniku powstaje dzieło trafne, oryginalne, niezwykle i wartościowe, jednak w przypadku dziecka nie zawsze jest wyrażone w formie uznanej przez odbiorców za artystyczną. Por. E. Nęcka: *Proces twórczy i jego ograniczenia*. Kraków 1995, s.10; I. Kocowski: *Aktywność twórcza człowieka: zarys koncepcji*. W: *Szkice z teorii twórczości i motywacji*. Red. H. Sękowa, A. Tokarz. Kraków-Poznań 1991, s. 9–44; *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*. Red. S. Popek. Warszawa 1988.

w interakcji twórczej⁹. Na to szczególne uwrażliwienie dzieci zdaje się wpływać duża ilość różnorodnych doświadczeń z „obiektem twórczego wysiłku” i związane z nim pozytywne emocje. Okazuje się, że sam wybór jesieni jako tematyki wierszy jest „poetycki”. Obliczenie wskaźnika prawdopodobieństwa empirycznego wystąpienia leksyki związanej z przyrodą w tekstach wierszy dzieci i w poezji współczesnej daje niemal identyczne wyniki¹⁰. Już to wskazuje, że przyroda stanowi temat dominujący w poezji i dzieci intuicyjnie ten temat wybierają. Same jednak nazwy pór roku zajmują szczególną pozycję właśnie w wierszach dzieci.

Jakie znaczenie ma „jesień” w języku polskim? Słowniki języka polskiego zwracają uwagę na następujące cechy jesieni: kategoria nadrzędna – *pora roku*, czas trwania – meteorologiczny (*od września do listopada*) i astronomiczny (*od równonocy jesiennej do przesilenia zimowego*), miejsce w obrębie innych pór roku (*między latem a zimą, trzeci kwartał roku*), miejsce występowania (*na półkuli północnej, w Polsce*), jest to zarazem definicja tej pory roku¹¹. W słownikach odnotowano także cechy: *dżdżysta, mokra, posępna, słoneczna, późna, wczesna*. Wyeksponowane cechy wskazują na niekorzystny odbiór tej pory roku przez człowieka. Określa się też złotą, polską jesień jako „ciepłą, słoneczną, pogodną porę w czasie jesieni, gdy liście już żółkną”, i wskazuje na metaforyczne znaczenie jesień życia – „starszy wiek, schyłek życia”. Odnotowana łączliwość z czasownikami określającymi działanie (*idzie, nadchodzi, zbliża się*) sugeruje animistyczno-personifikacyjne znaczenie leksemu w języku potocznym. Derywat „jesienny” i jego łączliwość z innymi wyrazami, odnotowana w słownikach, konotuje rzeczywistość niekorzystną dla człowieka (związaną z warunkami atmosferycznymi): *jesienny wiatr, mgła, plucha, ślota, szaruga, wilgoć (przypadające na jesień, przykre, nieprzyjemne, długotrwałe)*, a przenośne znaczenie owego derywatu: „późny”, „spóźniony” (np. *jesienna miłość*), taką wartość wyrazu potwierdza. Rozumienie jesieni jako pory roku zapowiadającej zimą

⁹ N. F. Dixon: *Preconscious Processing*. Chichester 1981; D. Markowa, A. Powell: *Twoje dziecko jest inteligentne*. Warszawa 1998, s. 44; W. J. J. Gordon: *Synecitics: The Development of Creative Capacity*. New York 1961.

¹⁰ Wyniki: 0,064 – wiersze dla dzieci i 0,059 – poezja współczesna, wskaźnik ten obliczono na podstawie opracowania: T. Zgółka, H. Zgółka: *Słownictwo współczesnej poezji polskiej*. Poznań 1992 (szerszy opis wskaźnika w mojej rozprawie habilitacyjnej).

¹¹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1966–1988; *Słownik staropolski*. Red. S. Urbańczyk. Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1989; S. B. Linde: *Słownik języka polskiego*. Warszawa 1807–1814; *Słownik języka polskiego...* Wilno 1861; J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki: *Słownik języka polskiego*. Warszawa 1900–1927; *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. Warszawa 1959–1969; *Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. Warszawa 1978–1981; *Słownik współczesnego języka polskiego*. Red. B. Dunaj. Warszawa 1996; S. Skorupka: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 1985.

uzasadnia konotacje smutku, starości, zapowiedzi śmierci. W przysłowia-
ch odnajdziemy takie cechy jesieni, jak określenie zdarzeń: **opadanie liści**
(*w jesieni prędko, gdy liść z drzew spadnie, to wkrótce zima będzie, każdy
zgadnie*), **zmiana koloru liści** (*na jesieni świat się mieni*), **zbieranie plo-
nów** (*na jesieni co krok – to kęs; jesień, brzuch kieby kieszeń*), **robienie
zapasów** (*idzie jesień, a tu próżna kieszeń*), i warunków atmosferycznych nie-
przyjemnych dla człowieka (*jesień, schowaj rękę w kieszeń; w jesieni kro-
pla deszczu, garniec błota*)¹². Sprawdźmy, jaki zespół cech jesieni i w jakiej
hierarchii jest motywowany w tekstach dzieci¹³.

1. Definicje z wierszy dzieci w znacznej mierze odbiegają od tych za-
notowanych w słownikach. W sposób typowy (I poziom typowości) jest to
personifikacja bezpośrednia: jesień to **osoba rodzaju żeńskiego**¹⁴. Katego-
ria nadrzędna to najczęściej **pani**: *piękna jest pani Jesień, / kosz rumianych
jabłek niesie...; pani Jesień, liści mama / chodzi sobie po lesie...; wspaniała
Pani przyszła po lecie...; [...] kolory pani jesieni / oplecione nitką babiego
lata / z odrobiną światła i muśnięciem cieni...; Pani Jesień wędruje przez
świat / w wieńcu z liści na rudych warkoczach; piękna jesień, pani liści / może
dzisiaj ci się przyśni? Jesień – to rozrzutna pani, / złotymi liśćmi pokrywa
drogi...; kiedy do nas zawitasz / pani, co złotem malujesz...; często **malar-
ka**: *jesień / cudowna malarka, / gubi liście po drogach...; pożegnamy złotą
jesień, / malującą pędzlem świat...; tu także rodzaju męskiego: *Jesień to naj-
piękniejsza pora roku / to malarz o niezrównanym talencie [...] / nie ma wspa-
nialszego artysty; i **czarodziejka**: *jesień to taka czarodziejka / która bez****

¹² Przysłowia pochodzą z *Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Red. J. Krzyżanowski. Warszawa 1969, i z *Księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysło-
wowych polskich*. Oprac. S. Adalberg. Warszawa 1889–1894.

¹³ Opracowanie odnosi się do teorii kognitywnych, które w ustalaniu znaczenia odwo-
lują się do doświadczenia i percepcji zmysłowej. Przyjęcie gestaltyzmu za podstawową zasadę
w metodologii oznacza, że konkretne użycie języka, konkretny kontekst, przekonania i wie-
rzenia mówiącego, sposób wartościowania – będą miały zasadniczy wpływ na profilowanie
znaczenia (por. G. Lakoff, M. Johnson: *Metafory w naszym życiu*. Warszawa 1988; *Ję-
zykowy obraz...*); na modelowanie prototypowych scen, motywujących określone cechy zna-
czeniowe (por. R. Tokarski: *Prototypy i konotacje...*; E. Rosch: *Prototype Classification
and Logical Classification: The Two Systems*. In: *New Trends in Cognitive Representations:
Challenges to Piaget's Theory*. Ed. E. Scholnick, Hillsdale 1981, s. 73–86). Przedstawio-
na analiza dotyczy tekstów o jesieni napisanych przez dzieci w młodszym wieku szkolnym
(86 wierszy).

¹⁴ W związku z tym, że zmieniają się liczby tekstów, w których występuje leksem, zja-
wisko czy pojęcie, w opracowaniu zastosowano następujący system określania ich typowo-
ści przy procentowym określaniu wielkości wystąpień: ponad 30% – I poziom typowości,
29%–20% – II poziom typowości, 19%–15% – III poziom typowości, poniżej 15% – kon-
kretyzacja jednostkowe.

wytchnienia / zielen w złoto zamienia...; jesień czarodziejka / swym zaczarowanym pędzelkiem / pomalowała liście...; a jednostkowo **przyjaciółka**: przyjaciółko złota i kolorowa...; **złota dama**: do złotej damy przemówiłam...; **dziewczyna**: z koszami pełnymi dzikiego wina, / stąpa po dróżce leśna dziewczyna. / Rumiana jak jabłko...; **postać, istota**: jednym tchnieniem warg / potrafi zmienić wszystko... / Taka istota musi / być doskonała...; gdy zmrok otacza słońce o zachodzie, [...] zwiwną jej postać widać na polanie...; **listonoszka**: jesień już nastąpiła [...] / przedziwna listonoszka.

Jeszcze typowo, ale w mniejszej liczbie tekstów (III poziom typowości) kategorią nadrzędną w określeniu jesieni jest **pora roku i pora** (czas) z epitetem: *złocista, jesienna, smutna, deszczowa i chłodna, to czas, który przemija*. I już w jednostkowych realizacjach mamy typowe dla dzieci młodszycy definiowanie przez wyliczenie szczegółów: *jesień to świat zaczarowanych czerwieni, żółcieni, to ponura chmura, to zmiana pogody, to listopad, październik, wrzesień, kawalkada miesięcy wymiętych jak liście; liście, jeże, słońce – to wszystko na jesień się składa, potoki deszczu, szeleszczące dywany [...], kasztany to jesień*.

W grupie tekstów pozostałych łączliwość czasowników z leksemem „jesień” wskazuje na personifikację pośrednią w określaniu działań (I poziom typowości), np.: *Jesień do nas przyszła / Kasztanami sypnęła / [...] Przyszła do nas z darami...; Za górami, za lasami / jedzie na rowerze / jesień / z plecakami...; ona się spieszy, by zdążyć / na czas. Jedzie do wsi, / jedzie do miast, bo tam / jeszcze lato śpi; [...] Do okna mego zapukała i kosz / kasztanów mi podarowała...; gdzie stąpnie – zgubi liścia. / Gdzie przejdzie – za nią wrzosu dywany...; przyszła jesień. Obsypała drzewa złotem i purpurą ...; [...] po tej jesienniej, / mokrej drodze / sama jesień kroczy...; Idzie jesień przez las / i pozdrawia nas...; jesień już puka do naszych drzwi...; jednym / oddechem / tchnęła / inny kolor...; jesień złotem ubarwiona / i rudawa, purpurowa / w czerwień liści przystrojona / przez park szła bez słowa...; wędruje przez laski; [...] jesień odchodzi, / cichutko, na palcach...; to idzie jesień i gra na kasztanowej fujarce...*

Także opis wyglądu wskazuje na personifikację jesieni, choć różne jego elementy występują tylko w jednostkowych konkretyzacjach. Powstaje z nich jednak pełny obraz ludzkiej postaci. Najbardziej typowe są włosy:

- a) uroda: *Twoja uroda sławiona przez wszystkich wokoło;*
- b) głowa: *zakłada na głowę [...] czapeczkę; głowę jej zdobi wieniec jarzębiny;*
- c) twarz: *twarz jej ukryta pod woalem mgły;*
- d) policzki, rumieńce: *rumiana jak jabłko; drzewa w policzek czule ją cmokną;*
- e) włosy: *wiatr jej rozsypał kasztanowe włosy; włosy w ciemne sploty; z jesieni rudych warkoczy pada deszcz; wędruje w wieńcu z liści na rudych warkoczach; w włosy wplecione nitki pajęczyny;*

- f) łyż: *gorzkie łyż zroniła*;
 g) oddech: *jednym oddechem tchnęła inny kolor*;
 h) usta, wargi: *usta koloru jarzębiny; jednym tchnieniem warg potrafi zmienić wszystko*;
 i) szyja: *włosy [...] spływają po białej szyi; ma na szyi korale*;
 j) ręce: *lekko unosi rękę; tylko rękoma pędzel uchwyci; w jednej dłoni trzyma farby*;
 k) nogi, palce u nóg: *jesieni mokre nogi; odchodzi cichutko na palcach*;
 l) strój: *jej szaty mienia się gamą barw; otulona w żółty, mądry płaszcz; suknia jej z wrzosów w subtelnym odcieniu, / który blask słońca zmienia w oka mgnieniu / fiolet mieszając z różem i czerwienią; w czerwień liści przystrojona; ma suknię szarą i mokrą; z jedwabnego rękawa wysypuje krople; w naszyjnik się przybrała rannej rosy; wianek z liści zakłada; wędruje [...] w wieńcu z liści; jesień zakłada na głowę złotą czapeczkę; głowę jej zdobi wieniec jarzębiny.*

Uosobienie jesieni cechuje teksty zarówno starszych, jak i młodszych dzieci. Częściowo możemy owe teksty potraktować jako kreację „literacką”, ale tendencja do ożywiającego traktowania pór roku tkwi w języku (por. działania jesieni: *idzie, nadchodzi*). W tekstach dzieci ta konotacja została mocno uwypuklona – prawdopodobnie wpłynęły na ten fakt doświadczenia językowe dzieci, a także pozostałości myślenia animistycznego¹⁵.

2. W sposób typowy ujawniają się w tekstach dzieci cechy jesieni. Charakteryzuje je następujący fragment:

*Jesień to piękna pora roku
 Kolorowa i wesola.
 Złota, brązowa, czerwona
 i ruda*

Marta, 8 lat

Dominującym epitetem (I poziom typowości) jest przymiotnik określający wygląd i wartościujący (występujący w różnym natężeniu cechy: *piękna (piękna aż zanadto, najpiękniejsza, nadzwyczajnie piękna)*, tu możemy jeszcze dodać jednostkowe: *wspaniała, cudna, urocza*. Następną cechą przypisywaną jesieni jest cecha koloru, a spośród barw najczęściej – złota (II poziom typowości). Tylko w dwóch przykładach epitet ten jest częścią zestawienia (por. znaczenie słownikowe): *Złota Jesień: Małe listki w słońcu się mienia / piękną barwą złotej jesieni; jesień już nastąpiła. / Ta piękna, złota, polska, co natura mądra ją stworzyła*. W pozostałych – oznacza kolor złoty, złocisty: *taka kolorowa, złota i srebrzysta / nasza polska jesień; złocista*

*jesień; jesień piękna jest, złocista; [...] jesień króluje / złocista, purpurowa i piękna; przyjaciółka złota i kolorowa; czerwony, złoty, brązowy / to kolory pani jesieni; jesień złotem ubarwiona*¹⁶. Na II poziomie typowości określana jest też wielobarwność jesieni (*kolorowa, bogata w różne barwy*). Wśród innych kolorów wymieniane są: *purpurowa, czerwona, brązowa, szara, ruda – rudawa, srebrzysta* (konkretyzacje jednostkowe). Przy ogólnym określeniu jesieni nie występuje przymiotnik „zółty”, co sugeruje, iż ten kolor jest określany leksemem „złoty”, znacznie wyżej wartościowanym. Dostyc często wymienianą cechą jest określenie przynależności: *polska, nasza*. Jednostkowo można znaleźć w tekstach cechy mieszczące się w polu semantycznym określeń cech charakteru, wspólnie tworzące liczną grupę. Ich obecność potwierdza konotowanie przez leksem „jesień” czegoś żywego, ludzkiego. Jest więc jesień *wesoła, dobra, miła, uśmiechnięta, zakochana w słońcu, rozrzutna*. Jest też, choć te potwierdzenia są mniej liczne: *smutna, blada, drżąca, ponura*. Z typowych w języku ogólnym cech pojawiła się tylko pojedynczo: *późna, błotnista, zimna, chłodna, pogodna*. W grupie cech dominują te pozytywnie zabarwione (wśród określonych przymiotnikowo cech – 108 razy: około 82% wartościujące pozytywnie, 17,2% – obojętne, 17,2% – negatywnie wartościujące).

3. Co symptomatyczne, czas jesieni określany na I poziomie typowości cechuje się perspektywą oglądania się do tyłu, wstecz (jesień następuje **po lecie**). Mocniejszy jest dla dziecka związek z już zdobytymi doświadczeniami, także z ciepłą, przyjemną dla człowieka porą roku: *już za nami ciepłe lato; jesień przyszła, nadeszła po lecie; skończyło się lato, / już zaczęła się jesień; minęło lato, już lato odeszło; i jesień króluje, lato już w przeszłość odchodzi; lato znikło za polem; żegnaj już lato; na pożegnanie lata; już za nami ciepłe lato; żal za minionym latem; klucz żurawi zamyka drogę latu; każdy pamięta o lecie; z radością wspominając będziemy dni lata; jesień chce lato zbudzić, by poszło w daleki świat; wieniec z liści pośni o długim lecie; jesienne uczucie zżera tęsknotą do [...] szczęśliwego lata; lato dopiero za rok wróci*. Na II poziomie typowości określane jest występowanie jesieni **przed zimą**: *jesień odpłynie, gdy przyjdzie zima; przed zimą; do zimy nastania; zima ma już dość jesiennego spania; za niedługo zima; wyglądamy już zimy; jesień później czekała na zimę i mówiła, że już iść chce; dopóki jesień w zimę się nie zamieni; nadchodzi zima, odchodzi jesień; do drzwi już zima kołacze; czas pomyśleć o zimowej porze; wkrótce nadejdzie zima*.

¹⁶ Mamy też parę przykładów błędnego rozumienia frazeologizmu „złota jesień” np.: *gdy przyjdzie zima [...] / nasza złota jesień / z rzeką hen odpłynie; zbliża się wiatr, / chłód i ślota / A za nimi wrzesień, / październik, listopad / Bo to przecież / jesień polska, złota*.

Jednostkowo czas jesieni bywa określany bardziej symbolicznie, pojawiają się **znaki** rozpoczęcia jesieni: spadające liście, odlatujące ptaki *to znak, że przyszła jesień; jesień do nas przyszła, kasztanami sypnęła; świat kolorami / się mieni / [...] Dzień dobry, / Jesieni; dzisiaj znalazłam liść klonu / powiedział mi, że jest już jesień*; lub jej zakończenia (trwa do pierwszego śniegu): *jesień to piękna pora roku [...] / dzieci wyglądają śniegu, / czekając na zimy przyjdzie; już za chwilę spadnie pierwszy śnieg; jesień jest z nami przez trzy miesiące / aż chmura śnieżna przysłoni słońce*. Zdarzają się pojedyncze określenia czasu podobne do odnotowanych w słownikach (określenia czasu meteorologicznego i astronomicznego).

4. Miejsce występowania jesieni: „Jesień występuje w świecie przyrody – przede wszystkim w lesie” (I poziom typowości): *w lesie – cisza pod dębami / i orzechy na leszczynie; po lasach [...] / wiatr jesień rozsiewa; a w lesie? / Także jesień; pani Jesień, liści mama / chodzi sobie po lesie zupełnie sama; idzie Jesień przez las; najpiękniejsza jest jesień w lesie; [jesień] pełna zapachu lasu, / grzybów zbieranych z mamą; idzie lasem szara jesień*; w leśnej dali: *na leśne dale / zarzuca srebrnych mgieł szale*; na polanie: *zwiwną jej postać widać na polanie*; w lasku: *wędruje przez laski*; a także wśród drzew, na łące, na polach, pastwiskach, nad rzeką, w parku, w sadach, w ogródkach: *przy dębie i lipie / największy korowód [liści]; zawisła na drzewach jako kolorowe liście; jesień listki strąca z drzewa / [...] pod białą brzozą przysiadła; na łące liście się mienią / wśród jesiennych kwiatów; pola i łąki są puste. / Zboża zebrane / i pastwiska opustoszałe; na polu bardzo ładnie; minęło lato i liść w sadach / żółtki; po lasach, łąkach i sadach / wiatr jesień rozsiewa; a nad rzeką? Cicho, pusto; jesień w parku wokół drzew / wiatrem cichym się owinęła; jesień gubi liście po lasach / i parkach; jesień bukietem kwiatów kolorowych / ogródki przyozdabia*; ponadto na ścieżkach, polnych drogach i drózkach, w alejach: *już na ścieżkach / i drogach się mieni / ślad jesieni; jesień dotknie, pogłaszcze, / pokocha – aleje; stapa po dróźnie; chodzi jesień pełną drogą*.

„Jesień występuje na świecie, wszędzie” (II poziom typowości): *wszędzie jest przytulnie i miło; wszystko się zmienia na tym świecie; jesień rusza dalej w świat*.

„Jesień występuje za oknem, w domach, w szkole” (III poziom typowości): *za oknem deszcz; pewnego ranka w oknie zobaczyłam liście spadające; za oknem złota jesień; zaszło nam słońeczko, / szare niebo za oknem; jesień [...] / przychodzi pod okno; siedzę przy oknie i patrzę, / jak cały świat w deszczu moknie; jesieni mokre nogi / przekraczają domów progi; wszyscy skryci w domu; dzieci już chodzą do szkoły; jest jesień kolorowa i wesola. / w je-*

sieni zaczyna się szkoła; tylko w szkole ruch i życie, / tak jak przedtem w polu, w lesie.

„Jesień występuje na podwórku, w mieście, na wsi” (konkretyzacje jednostkowe): *zostały szare, smutne / i puste podwórka; jesień jedzie do wsi, / jedzie do miast, bo tam / jeszcze lato śpi.*

Określenie miejsca, w którym występuje jesień, najlepiej uwidoczniła perspektywę, z której to zjawisko jest obserwowane przez dziecko. Tu wpisują się jego doświadczenia. Obserwacja przyrody dokonywana bywa najczęściej na spacerach, wycieczkach. Taka perspektywa wyjaśnia również dominację pozytywnego wartościowania zjawisk przyrody i obserwowania przede wszystkim jej pogodnych walorów. Perspektywa zmienia się wraz ze zmianą pogody – tu punkt widzenia przenosi się do obserwacji z bezpiecznego miejsca (zza okna). Tylko w pojedynczych konkretyzacjach jesień stanowi pogodne i niepogodne zjawisko.

5. Zdarzenia. Na I poziomie typowości występują:

a) jesień barwi otoczenie, świat przyrody robi się kolorowy: *jesień pomalowała liście; na drzewach cudowne pejzaże maluje; jednym oddechem tchnęła inny kolor; dodaje sobie kolorów; zachwyca kolorami; przebrała się w kolorowe liście; złotymi liśćmi pokrywa drogi; pędzel rękami uchwyci; maluje liście; zielen w złoto zamienia; złotem malujesz uroczyście i drzewa nam kolorujesz; srebro rozrzuca po trawie zielonej / kolorowymi liśćmi upstrzonej; jesień radośnie kłuje nas w oczy purpurą ognistej wściekłości; niesie śliczne barwy; obsypała drzewa, chlapnęła – złotem i purpurą; czerwony, złoty, brązowy / to kolory pani jesieni; jesień – w czerwień liści przystrojona; złota jesień / malująca pędzlem świat, / trzymająca na palecie / wiele kolorowych farb; świat zaczarowanych czerwieni, żółcieni; świat kolorami / się mieni; jesień – złota, brązowa, czerwona i ruda; z kolorowych drzew pada liściasty, barwny deszcz; jesień bukietem kwiatów kolorowych ogródki przyozdabia;*

b) jesień zrzuca liście z drzew – spadają liście: *złotymi liśćmi pokrywa drogi; jesień okryła wszystko złotą pierzynką z liści; z kolorowych drzew / pada liściasty, barwny deszcz; listki strąca; sypie; zgubi liście; ostatnie liście niesie; złote liście z sobą niesie; przysyła liście.*

Na II poziomie typowości pojawiają się działania:

a) jesień przyciąga chmury i wywołuje deszcze – padają deszcze: *naciągnęła szare chmury; spuściła deszcze; deszczem zwilży, pokropi; wysypuje krople; zakryła złote słońce srebrną chmurą; deszczową kroplą drży nocą po szybkach; gorzkie lzy zroniła; niesie burze, szarugi, zimne wiatry, deszczu strugi; deszcze popadują; tylko krople deszczu słyszać; chmury płaczą; pełna deszczu;*

b) przynosi dary, owoce: *zrzuciła z drzew owoce; niesie kosz jabłek; owoców pełne kosze; po świecie krąży z koszem pełnym darów; niesie nam w darze pełne kosze / ze swoich darów nieprzebranych, / rumianych jabłek, złocistych gruszek; bukiety z liści, kosze żołądzi / to wszystko dary polskiej jesieni; sygnęła kasztanami; częstuje owocami; jarzębiną rzuca wszędzie / i złociste z drzew żołądzie; jesienna gałązka / drzewa / pełna [...] owoców; pełna [...] / grzybów zbieranych z mamą.*

I już tylko jednostkowo pojawia się:

a) puszcza babie lato: *puściła z wiatrem cieniutkie niteczki babiego lata; jesień pełna babiego lata;*

b) otula mgłą: *mgłą otula drzewa i domy; rozplywa się we mgle; zarzuca mgieł szale;*

c) przywołuje wiatry, zmienia pogodę: *dmuchnęła leciutko; drgnie powiewem; figle z pogodą płata; wokół drzew wiatrem cichym się owinęła;*

d) przynosi chłód i szron: *odejmuje ciepła; srebro rozrzuca po trawie zielonej;*

e) wysyła ptaki do ciepłych krajów: *pożegnała odlatujące ptaki, owady; lecącym ptakom paszport rozdaje; mówi do nas przez klucz odlatujących żurawi;*

f) króluje: *jesień króluje; jednym tchnieniem warg potrafi zmienić wszystko; jesień robi z nich [liści] liściastą koronę; jesień opanowała świat; hojnie obdziela swoich poddanych.*

Jesień z wierszy dzieci przywołuje w zasadzie podobne zdarzenia, jak te funkcjonujące w języku (przysłowia), jednak w wierszach jesień sama jest zawsze siłą sprawczą, często pozytywną (*maluje, czaruje, niesie dary, otula*). Mieści się to w takim profilowaniu znaczenia jesieni, które ma swoje źródło w myśleniu animistycznym dziecka¹⁷. Wprawdzie autorzy wierszy częściowo już wyrosli z animizmu (mają 7–11 lat), ale intuicyjnie wykorzystują naturalne dla nich chywy literackie w swych działaniach twórczych.

Dziecięca perspektywa patrzenia na rzeczywistość ukazuje nam „lepsze” jej strony, co widać z twórczego obrazu jesieni. Przekonuje o tym także łączliwość derywatu „jesienny” z innymi leksemami. Mamy wprawdzie *jesienną szarugę*, ale także *jesiennie uczucie* [gorące], *jesienną mgielkę*, *jesienną gałązkę*, *jesiennie wybryki*, czyli leksemy, wskazujące na zupełnie inne konotacje niż te, które przypisuje się zwykle jesieni. Dzieci nie nadają w tekstach znaczenia przenośnego znaczenia wyrazowi „jesień” (szyłek życia), brak także powiązań pojęcia jesieni ze zbliżającą się starością i śmiercią. W obrazie tej pory roku w tekstach dzieci ujawniają się głównie wrażenia estetyczne, a te najbardziej typowe są zawsze pozytywne.